

UYGUR SİVİL BELGELERİNDEN HAREKETLE UYGURLARDA YERLEŞİK YAŞAM VE BUNUNLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞINA DAİR

Uğur UZUNKAYA*

Özet: Uygurlarda yerleşik yaşam, çeşitli milletler tarafından yapılan arkeolojik araştırmalarla incelenmiş olmasına rağmen, Uygurlar tarafından kaleme alınmış olan sivil belgelerin ışığında incelenmemiştir. Uygur sivil belgeleri, başta yerleşik yaşam olmak üzere, kültürel, siyasî ve sosyal birçok konuda Uygurlarla ilgili temel başvuru kaynakları içinde yer almaktadır. Bu çalışmada Uygur sivil belgelerinden hareketle, Uygurlarda yerleşik yaşama ait söz varlığı incelenmiştir. Bu söz varlığındaki bilgiler, yeri geldikçe Uygurlardan bahseden seyahatnameler ve Uygur bölgesinde yapılmış arkeolojik araştırmaların verileriyle desteklenmiştir. Çalışmada esas alınan yöntem bu söz varlığının dil-kültür tarihi perspektifinden incelenmesidir. Bu çalışmada sivil belgeleri esas almamızın sebebi Uygurlara ait diğer yazılı kaynakların çoğunun dinî içerikli metinler olmasıdır. İncelemenin korpusunu oluşturan sivil belgeler Uygurların günlük yaşamını ve yaşayışını bize gösteren önemli yazılı kaynaklardır. Uygur sivil belgelerinde geçen bu söz varlığının köken bilgisine dair bilgiler de çalışmamızda dipnotlarda belirtilmiştir. Bu metinlerden taranarak oluşturulan söz varlığı, Yaşam Alanı Olan Yerler üst başlığı altında yer alan İç mekâna ait olan yerler ve Dış mekâna ait olan yerler alt başlıklarında incelenmiştir. Uygur sivil belgelerindeki yerleşik yaşama ait unsurların belirlenebilmesi ve bu unsurların metinlerde nasıl kullanıldığının gösterilmesi çalışmanın amacını oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Uygur sivil belgeleri, yerleşik yaşam

Settled Life in Uyghurs With Reference to Uyghur Civil Documents and in Respect to This Vocabulary

Abstract: Even though settled life in Uyghurs has been researched through the archaeological researches carried out by several nations, it has not been studied in the light of Uyghur civil documents drawn up by the Uyghurs. Uyghur civil documents are included in the basic reference resources about the Uyghurs in such matters as cultural, political, social, and notably as settled life. In this study, with reference to Uyghur civil documents, vocabulary belonging to settled life in Uyghurs has been studied. The knowledge of this vocabulary has been supported by the data of the archaeological researches carried out in Uyghur area and the travel books mentioning the Uyghurs as the occasion arises. The base method in this study is to study

* Araş.Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi.

vocabulary through the perspective of language and culture history. The reason why we base this study on the civil documents is because most of the other written resources belonging to the Uyghurs have religious contents. The civil documents establishing the subject of the study are vital resources describing us the daily life of Uyghurs and their way of living. The information regarding etymology of vocabulary mentioned in Uyghur civil documents has been stated on the footnotes. Vocabulary established by scanning these documents has been studied on the subtitles of Places belonging to indoor and Places belonging to outdoor appearing under the title of Places being living spaces. Determining the elements of settled life in Uyghur civil documents and explaining these elements how to use in the documents are the purpose of this study.

Keywords: Uyghurs, Uyghur civil documents, settled life

Giriş

II. Doğu Türk Kağanlığı'ndan kalma yazıtların keşfi ve ardından neşri, araştırmacılar tarafından Türkoloji'ye olan ilginin artmasına ve gözlerin Orta Asya'ya çevrilmesine sebep olmuştur. Moğolistan'da Orhon nehri ve çevresinde yer alan yazıtların bulunuşuyla başlayan bu ilgi, Uygurlardan kalma yazılı kaynakların keşfiyle devam etmiştir.

VI. yy.'da tarih sahnesine çıkan Uygurların siyasî tarihi genel kabule göre 3 döneme ayrılır: 1. Erken Dönem (VI. yy.-744); 2. Bozkır Kağanlığı Dönemi (744-840);

3. Batı ve Güneybatı Uygur Devletleri Dönemi (840-1206)¹. İlk dönemi hakkındaki bilgi için Çin kaynaklarına başvurulana Uygurlar, ikinci dönemde artık Moğolistan topraklarında bir kağanlık kurmuşlardır. Bu kağanlığın 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla ülkelerinden ayrılmak zorunda kalan Uygurlar, batıya ve güneydoğuya göçerek, orada siyasî bakımdan ciddi bir varlık gösterememiş olan ama din, kültür, sanat, edebiyat, günlük yaşam ve şehirleşme bakımından seleflerinden farklı sayılabilecek Turfan ve Kansu devletlerini kurmuşlardır. Bu bağlamda son döneme ait Uygur sivil belgeleri de IX.-XIV. yy.'lar arasında Turfan Uygurlarının hem kişi ile kişi hem de kişi ile devlet arasında oluşturdukları belgelerin bir toplamıdır². Bu belgeler, dönemin sivil yaşantısına ışık tutmasının yanı sıra başta yaşam şekli olmak üzere barındırdığı birçok unsurla Uygur toplum yaşamının panoramasını çizer.

Uygurların yaşam şekli erken dönemde konar-göçer bir tarzdadır. Bozkır Kağanlığı dönemi ise özellikle 762'de Manihaizm'in kabulü ile birlikte konar-göçer yaşamdan yerleşik yaşama bir geçiş dönemi olarak kabul edilebilir. 840 sonrası dönemde gerek arkeolojik kazılar gerekse yazılı kaynaklar Uygurların yerleşik yaşamla tanıştıklarını göstermektedir. Bunun dışında Uygurlardan bahseden seyahatname türündeki eserlerle arkeolojik araştırmalar da Uygur yerleşik yaşamına ışık tutmaktadır.

¹ Tasnif için bkz. Tezcan 1984.

² Tarihlendirme için ayrıca bkz. Clark 1980.

UYGUR SİVİL BELGELERİNDEN HAREKETLE UYGURLARDA YERLEŞİK YAŞAM VE
BUNUNLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞINA DAİR

Bu çalışmada, Uygur sivil belgelerinde geçen yerleşik yaşama dair söz varlığının dil-kültür tarihi perspektifinden hareketle incelenmesi amaçlanmıştır. Uygurların yerleşik yaşamı benimseyen ilk Türk toplumu olduğu şimdiki kadar çeşitli çalışmalarla ortaya konmuş olsa da bu konu, yazılı kaynaklar ışığında ele alınmamıştır. Çalışmamızda sivil belgeleri esas almamızın nedeni Uygurlara ait diğer yazılı kaynakların dinî içerikli metinler oluşudur. İncelemenin korpusunu oluşturan sivil belgeler Uygurların günlük yaşamını ve yaşayışını bize gösteren birincil kaynaklar konumundadır³. Bu metinlerden taranarak oluşturulan söz varlığı, çalışmamızda *Yaşam Alanı Olan Yerler* üst başlığı altında yer alan *İç mekâna ait olan yerler* ve *Dış mekâna ait olan yerler* alt başlıklarında incelenecek ve yeri geldiğinde öne sürülen düşünceler Uygurlardan bahseden seyahatnamelerin ve Uygur bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmaların katkılarıyla değerlendirilecektir.

Yaşam Alanı Olan Yerler

Mimarî yapı ve tarım, bir toplumun yerleşik yaşama geçtiğinin en önemli belirtilerindedir. Uygur sivil belgeleri incelendiğinde bu iki unsurun da varlığını gösteren malzemeye rastlamaktayız. Ancak sivil belgeler yerleşik yaşamı yansıtan sözcüklerin tümüne yer vermez. Metinlerde yeri geldikçe bu malzeme işlenmiştir.

a. İç mekâna ait olan yerler

Konar-göçer bir yaşam tarzında korunulan ve barınılan bir yapı olan çadırlar, Uygurlarda, 840 sonrası göçleri ile beraber, yeni coğrafyadaki iklimin elverişliliği ve farklı sosyal çevrelerle tanışıklık sebebiyle yerini modern şehir yapısına bırakmıştır. Öyle ki Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesinde geçen şu satırlar Uygurların özellikle de Turfan Uygurlarının şehir yaşamına ışık tutar niteliktedir: “Her birinin arazisi birkaç bin lidir. Orada [Kao-ch'ang] yağmur ve kar yoktur. Aynı zamanda çok sıcaktır. Yaz sıcaklarının arttığı zaman, bütün oturanlar toprağı kazarlar ve oturmak için mağaralar yaparlar. [...] Evler beyaz badanalıdır.” (İzgi 2000: 56-57). Buradan da anlaşılacağı üzere Uygurlar artık, yaz mevsiminde yaylağa çıkmak yerine buldukları yerde kalıp, toprağı kazarak oluşturdukları mağaralarda oturmaya başlamışlardır ve kurdukları yaşam alanları iklimin etkisinde şekillenmiştir.

Sivil Uygur belgeleri ışığında belirlenen yerleşim yerlerine ad olan sözcüklerin başında, II. Doğu Türk Kağanlığı yazıtlarından beri tarihî ve çağdaş Türk dillerinde gerek ikileme gerekse ayrı ayrı olarak gördüğümüz *äv*⁴ ve *bark*⁵ sözcükleri

³ Çalışmanın korpusunu oluşturan Uygur sivil belgelerinin imlâsında sadeleştirmeye gidilmiştir ve metinlere atıf yapılırken yeni okuma şekilleri dikkate alınmıştır. Uygur sivil belgeleriyle diğer din dışı metinlerin hepsinin söz varlığının incelendiği çalışma için de ayrıca bkz. Civelek 2005.

⁴ *äv* SUK Sa18-2,5,6,7,13,21, WP10-2-7, WP04-24, Mi05-2, Sa18-4,5, WP01-5, Em01-10,11,12, Sa12-13, WP02-12 ve Ad03-14'ta rastlanan sözcüğün anlamı “konut, ev” şeklinde verilmiştir. EDPT'de temelde “oturulan yer” olan “ev, mesken” anlamlarıyla

gelmektedir. Burada dikkati çeken en önemli unsur *bark* sözcüğünün hemen hiç tek başına karşımıza çıkmamasıdır. *äv* sözcüğü ise kimi zaman *bark* sözcüğüyle beraber görülsede tek başına kullanıldığı örnekler de oldukça fazladır. *äv*, *bark* veya *äv bark* sözcükleri II. Doğu Türk Kağanlığı yazıtlarında “çadır, yurt” gibi anlamlarda kullanılmasına karşılık artık bir yerleşim alanı olan konutları tasvir etmektedir.

Bu yerleşim alanı olan konutların iç unsurlarından ilkinin “kilit” ve “kapı” olduğunu görmekteyiz. Metinlerde *sa yakşı*⁶ ve *kapıg*⁷ şeklinde geçen bu iki kavram Uygur sivil belgelerinde bahsi geçen evlerin sahip olduğu unsurları gösterir. Bu bakımdan, Sa18 metni, sınırları çizilmiş, caddelerle örülü, kapısı ve kilidiyle sıra sıra evlerden oluşmuş Uygur şehir yapısının ana hatlarını çizer:

1. *män şaçu sangun külügkä tükäl berdim* (..) 2. *ymä tükäl altım bu ävniñ sıçısı kapıgı* 3. *ulug kayda ol öñtün yınak sırtıgçı taz(?)niñ* 4. *ävi ol altım yınak bädizçi kapootu* 5. *yınak yitmiş tonga ävi bu äv içintä sası yakşısı tükäl ol* “(1) Ben Saçu Sangun. Külüg’e eksiksiz, tam verdim. (2) Ben (Külüg) eksiksiz, tam aldım. Bu evin sınırı, kapısı ... (3) büyük caddededir. Doğu tarafındaki Sırtıgçı Taz’ın (4) evidir. Kuzey taraf(taki) Bädizçi Kapootu’nun (evidir). (5) (...) taraf Yitmiş Tonga’nın evi(dir). Bu ev(in) içinde kilidi anahtarı tamdır.” (Sa18).

Turfan kazılarıyla elde edilen duvar resimleri, dinî bir portre sunmasına karşılık sivil belgeler dışında, özellikle Turfan Uygurlarının şehir yaşamı hakkında bilgi veren önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkar. Bezeklik 9 numaralı mabedin koridor duvarlarındaki “pranidhi” sahnelerini tasvir eden resimlerin üst kısımlarında Turfan Uygurlarının ev yaşamı değişik şekillerde yansıtılmıştır. Arkeolojik araştırmalarla ortaya çıkan duvar resimlerinde, Uygur mimarisinde “kilit” ve “kapı”nın yeri çeşitli tablolarda farklı şekillerde ortaya konmuştur. Buna göre,

geçen bu sözcüğün (Clauson 1972: 3), tarihî ve çağdaş Türk dillerinde bazı ses değişiklikleriyle aynı anlamda yaşadığını görmekteyiz.

⁵ *bark* SUK’ta Em01-10, Ad03-14 ve Sa12-13’te ve hepsinde de *äv bark* ikilemesiyle geçen bu sözcüğün anlamı için “äv” sözcüğü ile karşılaştırılması istenmiştir. EDPT’de sözcüğün *bar* isminden geldiği “taşınabilir mal, eve ait eşyalar” anlamında ve tek başına hemen hiç görülmeyen bu sözcüğün “ev ve eve ait eşyalar” anlamındaki *ev bark* ikilemesiyle kullanıldığı belirtilmiştir (Clauson 1972: 359).

⁶ *sa* SUK Sa18-6’da *sası yakşısı* şeklinde ikileme olarak geçen bu sözcüğün kökeninin Çince *suo* olduğu belirtilmiş ve anlamı ise “kilit” olarak verilmiştir. EDPT’de *so* şeklinde görülen sözcüğün Çince’den alıntılandığı ve “zincir, kilit” anlamını taşıdığı belirtilir (Clauson 1972: 781).

yakşı SUK Sa18-6’da *sası yakşısı* şeklinde ikileme şeklinde geçen bu sözcüğün Çince *yao chi*’den alıntılanmış olduğu belirtilmiş ve anlamı ise “kilit, anahtar” şeklinde verilmiştir.

⁷ *kapıg* Ernte2-68 ve SUK Lo03-3, Mi20-13 ve Sa18-2’de geçen bu sözcüğün anlamı “kapı” şeklinde geçmektedir. EDPT’de sözcük **kap-ıg* şeklinde tahlil edilmiş ve bu sözcüğün ikinci ünlüsünün esasen *-ı-* ile olduğu, Manihaist Uygur metinlerinde ise *-a-* şeklinde olduğu ve sonraları dudak ünsüzünün etkisiyle *-u-*’ya değiştiği belirtilmiştir (Clauson 1972: 583).

Tablo 17'deki tasvirde kapının iki kanatlı ve kahverengi olduğunu ve tokmağının olmadığını öğreniyoruz (Özerdim 1958: 103). Tablo 18'de yine kahverengi ama bu kez büyük bir kapı ortaya çıkar, bu kapının ise bir kanadında üçerden dokuz düğmesi vardır (Özerdim 1958: 104). Tablo 19'da yine kahverengi kapı karşımıza çıkarken (Özerdim 1958: 105), Tablo 24'te iki kanatlı ve bir kanadında dörderden on altı düğmesi olan bir kapı görülüyor (Özerdim 1958: 109). Sivil belgeler bize kapının yapı malzemesi ve şekli hakkında çok fazla bilgi vermezken duvar resimleri canlı bir tasvirde bulunur. Bu tasvir genel olarak incelendiğinde her bir kanadında birden fazla düğme bulunduran bu kapılardaki düğmenin muhtemelen kilit işleviyle kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca bu dönemde çift taraflı kapıların kullanımda olduğu duvar resimleriyle sabitlenmiştir. Ancak Ernte2 metninde belirlediğimiz üzere *kapıg* sözcüğünün sadece “evin kapısı” anlamında kullanılmadığını görüyoruz. *balıg kapıgları* şeklinde karşımıza çıkan söz grubuyla “şehir kapıları” kast edilmiştir:

67. *basa basa taşuyu* 68. *balıg kapıgları orpazun* 69. *barçın tæg y[umuşak bolzun]*
“(67) bundan başka taşarak (68) şehir kapıları eskisin (69) *barçın* gibi yumuşak olsun” (Ernte2).

Yine “şehir kapısı” ibaresine ve modern bir şehrin yeniden inşasına, P. Zieme'nin yayımladığı Mainz 354 (T I 172) numaralı Uygurca fragmanın ilk bölümünde de rastlamaktayız:

1. *ol oprak balıg körü y(a)rıkap* 2. *apalarım etmiş ordo uluş oprap* 3. *näçük turgay tep beş yüz işçi är* 4. *[min]är ıgaççı birlä solmılg ışug* 5. *[] y(a)rıkap nä k(ä)rgäkin* 6. *[katıg]lanturu y(a)rıkap t(ä)ñri balıg* 7. *[-nı] ü]zäki ulug luu ikitin* 8. *[ısr]kaları t(ä)ñridäm kışıkları* 9. *[] yirgäntäki []ikin (verso) (...)* 11. *töküglüg suñmin ulug kapıglıg* 12. *ulug tısi äv etdürü y(a)rıkadı* “(Hükümdar) harabeye dönmüş o şehri gördüğünde, (şöyle) buyurup: “Atalarım tarafından inşa edilmiş bu şehir, yıkıldıktan sonra tekrar nasıl imar edilebilir?” diyerek 500 işçi ve binlerce marangozla Solmi şehrini yeniden inşa etmek amacıyla kızıl kil (?) getirtmeyi emretti. Ne gerekliyse (temin etmek için) emir verdi. Kutsal şehir saraylarının büyük kulelerinin her iki tarafında, cennet gibi kışık evleri. (Hükümdar) dökümlü yüksek kapıların ve büyük kapılı geniş sarayların inşa edilmesi amacıyla emir verdi.” (Zieme 2009: 257-258).

Bir şehrin daha doğrusu bir sarayın inşası merkezî gücün kontrolü için temel şarttır. “Bir imparatorluğun kurulmasıyla ortaya çıkan kuvvetli ve geniş bir alana yayılmış bir idarî mekanizma, hükümetin her zaman bulunacağı belli bir merkezin kurulmasını zorunlu kılar. Hükümdar kendi topraklarında nerede ne olduğunu bilmek ister. Haberleşmenin zayıf olduğu zamanlarda herkes hükümdarı nerede bulabileceğini bilmelidir. Bir kere şehir kuruldu mu, göçebelik zayıflamaya başlar.” (Mackerras 2000: 455). Tam da bu noktada, şehir inşası sadece şehrin kontrolünü sağlamaz aynı zamanda yerleşik yaşama zemin de hazırlar.

Aslında, *Tamim ibn Bahr*'ın Uygurlara seyahatini içeren metninde, Uygur şehrinin oldukça büyük ve tarımda zengin olduğu ile birbirine yakın yerleşim yerleri

ve rustak ekiniyle çevrelenmiş olduğu bildirilmektedir. Ayrıca bu şehrin 12 büyük demir kapısı bulunmaktadır. Nüfusu yoğun olan bu şehir, pazar ve çeşitli esnafı da barındırır (Minorsky 1948: 283). Tüm bu söylediklerimiz, Uygurlarda kullanılan *kapıg* sözcüğünün sadece “konut kapısı” anlamında değil, aynı zamanda “şehir kapısı” anlamında da kullanılan bir sözcük olduğunu kanıtlar.

Metinlerle tanıkladığımız bir diğer yaşam alanına ad olan sözcük *alaçu*⁸’dur. Uygur satış belgelerinde “kulübe, baraka” anlamında iki kez belirlenen sözcüğe, Taykü nehrindeki *alaçu*’nun satışında şahit olmaktayız. *alaçu* burada devri gerçekleştirilen bir gayrimenkul olarak karşımıza çıkar. Ancak nehrin kenarındaki *alaçu* düşüncesi başka soruları beraberinde getirir. Sözcük tarihî ve çağdaş Türk dili alanında çok geniş bir sahada görülmesine karşılık sivil belgeler içerisinde sadece aşağıdaki metinde belirlenebilmiştir. Bu durum, aşağıdaki metin ışığında, bir yaşam alanı olan *alaçu*’nun su kenarında kurulan yerleşim yerlerinden olduğuna işaret etmektedir:

1. *tavişgan yıl bir ygrminç ay (...) maña 2. ozmişka tükalkä biz ikägükä yunluklık böz kargäk 3. bolup taykü ögändäki alaçu (...) 4. alaçusu birlä basa togrılka toguru tomlıtu sattıuz* “(1) Tavşan yılı, on birinci ay ... bana (2) Ozmiş’a (ve) Tükel’e, biz ikimize, kullanmak için böz lazım (3) olup Taykü nehrindeki kulübe (...) (4) kulübesiyle Basa Toğrı’ a usulüne uygun doğru bir şekilde sattık.” (Sa06).

Uygur sivil belgelerinde yaşam alanlarının iç unsurları, konutların genel yapısı hakkında da bilgi verir. Buna göre evler, çatı ve duvarlarıyla zamani için modern bir görünüm arz etmektedirler. Metinlerde geçen *ändäk*⁹ “çatı, dam” ve Çince *lan*¹⁰ “bir tür çatı” sözcükleri bu modern görünüme sahip evlerin yapısı hakkında bilgi verir.

Uygurlarda yaşam alanlarının iç unsurlarıyla ilgili olan bir başka nokta ise duvarlardır. Metinlerde *tam*¹¹ “duvar” ve *tamlıg*¹² “duvarlı” şeklinde geçen bu

⁸ *alaçu* SUK Sa06-3 ve Sa06-4’te iki kez geçmiş olan bu sözcük “kulübe, baraka” olarak anlamlandırılmıştır. EDPT’de sözcük, *ala:çu* şeklinde gösterilerek sözcüğe “çadır, kulübe” anlamı verilir. Sözcüğün daha sonraları –k sesiyle bitişindeki tutarsızlığın alıntı sözcük olmasından kaynaklandığı eklenir (Clauson 1972: 129). Sözcüğün eski bir alıntı kültür sözcüğü olduğuna ve tarihî ve yaşayan Türk dillerindeki şekilleriyle etimolojik açıklamalarına TMEN II’de değinilmiştir (Doerfer II 1965: 97).

⁹ *ändäk* Sözcüğe Ernte1-44’te “çatı, dam” anlamında rastlanmıştır. EDPT’de tek şekil olarak belirtilen sözcüğe DLT’de “sath, bir nesnenin üst yanı” anlamlarında rastlandığı belirtilmiştir (Clauson 1972: 177).

¹⁰ *lan* SUK WP04-17’de geçen bu sözcüğün anlamı “bir tür çatı, ahşap örtü” şeklinde verilmiş ve köken bakımından Çince *lan*’dan geldiği belirtilmiştir. Sözcüğe EDPT’de rastlanmaz.

¹¹ *tam* SUK Sa13-10 ve Sa15-1’de geçen bu sözcük “duvar” anlamında verilmiştir. EDPT’de esasen “(tuğladan veya çamurdan yapılmış) duvar” anlamı verilen sözcüğün bugün bütün modern dillerde yaşadığı ve anlam genişlemesine uğradığı belirtilir (Clauson 1972: 502).

UYGUR SİVİL BELGELERİNDEN HAREKETLE UYGURLARDA YERLEŞİK YAŞAM VE
BUNUNLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞINA DAİR

sözcükler de tıpkı çatı gibi Uygur mimarisinin yapısına işaret eder. *tam* sözcüğünün geçtiği iki metinden biri olan Sa13 metni, eksik olmasına karşılık 10. satırda geçen *taş tam* ibaresi duvarların inşa malzemesi hakkında bilgi verir. Buna göre *tam*'ın inşa malzemesi taştır. Ancak burada *tam* sözcüğüyle bir evin duvarının mı yoksa bir bahçenin duvarının mı kast edildiği açık değildir. *tam* ile beraber konu ettiğimiz *tamlıg* sözcüğünün *tam*'dan daha açık bir anlam taşıdığını görmekteyiz:

1. *bars yıl törtünç ay ygrmikä maña töläk tämürkä sanlıg* 2. *tıyuktaki taş köprügnüñ öñdün sıyarkı tägzintürü* 3. *tamlıg kavlalıqımnı yänä çanggur ağıztağı yeti kürilig yerimni* “(1) Kaplan yılı, dördüncü ayın yirmisinde. Bana, Töläk Tämür’e ait (2) Tıyuk’taki taş köprünün doğu tarafındaki etrafı çevrili (3) duvarlı sebze bahçemi yine Çanggur Ağız’daki 7 kürilik yerimi (...)” (Mi28).

Bu alıntıdan da anlaşıldığı üzere bahsi geçen *tamlıg*, yaşam alanı olmaktan çok mimarî bir yapıyı sergilemektedir. Buradan sebze bahçesinin özel mülk sınıfında yer alıp etrafının çevrelendiğini görmekteyiz.

Turfan Uygurlarına ait duvar resimleri incelendiğinde ise “çatı” ve “duvar”ların görüntüsünün sivil metinlere göre daha açık olduğunu gözlemlemekteyiz. Bezeklik 9 numaralı mabedin koridor duvarlarındaki tablolar incelendiğinde, Tablo 17’de kapının üstünde kıvrık saçaklı bir çatı görülüyorken bahçe duvarlarının yüksek ve üzerine dal şeklinde nakışlar olduğu görülmektedir (Özerdim 1958: 103). Tablo 18’de duvarların yine dal motifleriyle işli olduğu ve çatısının kıvrımlı ve yeşil renkte olduğu belirmektedir (Özerdim 1958: 104). Tablo 19’da kıvrımlı yeşil renkte çatı karşımıza tekrar çıkarken evin etrafını saran duvarların beyaz badanalı olduğu göze çarpar (Özerdim 1958: 105). Tablo 21’de daha öncekilerden farklı olarak yeşil-mavi renkte kıvrımlı çatı vardır, duvarlar yine beyaz badanalıdır (Özerdim 1958: 106). Diğer tablolarda da benzer şekilde yer alan bu tasvirlerin gerçekliği yukarıda da bahsi geçen Çin elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur seyahatnamesindeki bilgilerle de örtüşür. Elçi, Uygur evlerinin beyaz badanalı olduğunu söylemektedir ve bu durum duvar resimleriyle doğrulanır. “çatı” ise duvar resimlerinde kıvrımlı saçaklara sahip bir şekilde resmedilmiştir. Bu bakımdan evlerin çatı mimarisinde Çin etkisinden bahsedilebilir. Bu düşünce sivil belgelerde “çatı” anlamında kullanılan Çince *lan* sözcüğünün ödünçlenmiş olmasıyla desteklenebilir. Öyle ki Çin tarzı çatı mimarisi sadece şeklen alınmakla kalmamış aynı zamanda Uygurcanın söz dağarcığına da girmiştir.

Uygur yerleşik yaşamına ışık tutan bir başka unsur ise metinlerde “kiler, depo, ambar” anlamlarında karşımıza çıkan sözcüklerdir. Ernte1 metninde *käräm*¹³ olarak

¹² *tamlıg* SUK Mi28-3’te geçen bu sözcüğe “duvarlı” anlamı verilmiştir. Yapısı bakımından *tam+lıg* olduğu açık olan sözcük hakkında EDPT’de Uygurca örneğe işaret edilir (Clauson 1972: 506).

¹³ *käräm* Ernte1-100’de soru işareti konularak “kiler” anlamında olduğu belirtilen bu sözcük, EDPT’de tek biçim olarak gösterilmiş ve şüphesiz yabancı kökenli bu sözcüğün belki Toharcadan olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 745). Sözcük, tarihî Türk

karşımıza çıkan bu unsur “kiler, ambar” olarak anlamlandırılmıştır. Ancak buradan *kārām*’in evin içinde mi yoksa dışında mı yer aldığına dair bir bilgiye ulaşılamamaktadır:

98. *toşkan bolzun kedirdin turup* 99. *kördäçikä kārägüçä közünzün* 100. *kārämkä saŋka qudsä tur-* “(98) dolmuş olsun batıda durup (99) gördüğünde çadır gözüksün (100) kilere ambara dökse” (Ernte1).

kārām’in dışında *açıġ*¹⁴ da metinlerde “ambar, depo” anlamlarında kullanılmıştır. Aşağıda alıntılanan Mi14 metninde geçen *açıġ* sözcüğünün kişilere has bir ambar olmadığını görüyoruz:

1. *biçin yıl birygrminç ay on yaŋıka biz* 2. *basa tmir käd tş açıġka kud-* 3. *-ar arpa kümüşintä ‘ädgü ununta-* 4. *-kı bir şıġ iki küri arpanıŋ* 5. *üç stur altı bakır kümüş* 6. *altımız bu arpa-nı açıġka kälür-* 7. *-ip birürbiz* “(1) Maymun yılı on birinci ay(ın) onunda biz (2) Basa Tmir ve Käd Tş ile ambara dökül- (3) -en arpanın (bedeli olan) gümüşünden iyi unun da (4) bir şıġ iki küri arpanın (bedeli olan) (5) üç stur altı bakır gümüşü (6) aldık. Bu arpayı depoya getir- (7) -ip veririz.” (Mi14).

Metinlerde oldukça sık karşımıza çıkan “ambar, depo” anlamındaki bir başka sözcük ise *saŋ*¹⁵’dır. Ernte1 metninde *kārämkä saŋka* şeklinde ikileme şeklinde kullanılan bu sözcük, Ernte2 metniyle Mi15’te de bu anlamda geçmektedir. Sözcük, Ernte2 metninde *saŋ oru* ikilemesiyle görülmektedir:

61. *[sa ...] kölükläri yüz bolup* 62. *şırları oruları miŋ toşzun* “(61) [...] yük hayvanları yüz (lerce) olup (62) ambarları bin(lerce) dolsun” (Ernte2)

Mi15’te *saŋ* sözcüğü yalnız geçmektedir:

1. *ıt yıl çaxşpat at beş otuzka inäçi-niŋ* 2. *saŋka kuğğan üç (?) küri ü’rni män iliçük* 3. *kutluġ bürt biz ikigü altım bu tamğa biz* 4. *ikigünüŋ ol* “(1) Köpek yılı(nın) son ayı(nın) yirmi beşinde İnäçü’nün (2) ambara dökdüğü üç küri darıyı ben İliçük (3) ve Kutluġ Bürt, biz ikimiz aldık. Bu tamga biz(im) (4) ikimizindir.” (Mi15).

Uygur sivil belgelerinde “ambar, depo” anlamlarında karşımıza çıkan *kārām*, *açıġ* ve *saŋ* sözcüklerinin anlam farklılıkları metinlerde çok açık değildir. Bu sebeple yayımlayanlar sözcüklerin anlamlarını hemen hemen aynı sözcüklerle açıklamışlardır. Ancak bu sözcükler içinde yer alan *kārām* sözcüğünün genel bir “ambar, depo” anlamından ziyade “kiler” anlamında geçmesi diğerlerine göre Uygur yaşamında daha özellikli bir yapı arz ettiğini gösterir. Sivil belgelerde geçen

dillerinden Karahanlıca’da, DLT’de “izbe, yer altında kazılmış olan izbe” (Atalay-I 1985: 398) şeklinde geçer.

¹⁴ *açıġ* SUK Mi14-2, 6’da tespit edilen bu sözcüğün anlamı yayımlayanlar tarafından “ambar, depo” şeklinde verilmiştir ve Çince *saŋ*, *tsaŋ* ile karşılaştırılmıştır. UigWb ve EDPT’deki anlam, metindeki anlamla uyumsuz. Sözcüğe tarihi Türk dili alanında bu anlamda rastlanmamıştır.

¹⁵ *saŋ* Ernte1-100, Ernte2-62 ve SUK Mi15-2’de geçen bu sözcük “ambar, depo” anlamlarında Çince *zāŋ* sözcüğünden alıntıdır.

bu “ambar, depo” anlamındaki sözcüklerin mimarî yapıdaki yeri ve özellikleri, arkeolojik kazılarla daha iyi anlaşılmıştır. Özerdim’in Stein’dan alıntıladığı şu kısımda Uygur mimarisinde “depo”nun yaşam alanına katkısı şöyle özetlenmiştir: “Karahoca’nın on mil güneyinde ‘Cong-hisar’ (büyük-hisar) harabelerinde küçük kemerli odalar, bodrumlar ve birbiri ardına gayrimuntazam bir halde sıralanmış odalar bulunmuştur. Bu tarz yapı soğuğa, rüzgâra ve güneşe karşı idi.” (Özerdim 1958: 112).

Sivil Uygur belgelerinde karşımıza çıkan başka bir iç unsur ise “hücre, odacık” anlamında kullanılan *piryan*¹⁶, dir. Aşağıdaki alıntılanan metinde Toynak Şilâ’nin kendi hücrelerinden bahsettiği aslında *piryan*’ın kişisel bir yapıya ait olan bir yaşam alanı olduğunu gösterir:

10. [...] *män 11. toynağ şilä ymä minitä soñ piryanımtağı 12. nägü orpaqım tälüküm bar ärsär oğulum 13. smbodu bilä tüz üläşip alzunlar* “Ben, Toynak Şilâ, benden sonra hücremde ne kadar pılım pırtım var ise, oğlum Sambodu ile doğru (şekilde) paylaşıp alsınlar.” (Ad02).

Li Te-Yü’nün mektupları da Uygurlardaki bir iç mekân olarak saray yaşamının izini sürmemizi sağlar. 866 yılında Beşbalık bölgesine kaçan Uygurlar bahsinde Uygur sarayındaki karışıklıktan bahsedilir (Wen-Shen 1967: 198). Uygurlardaki saray oluşumuna ışık tutan bu ifade, bu tarihin çok sonrasında da sivil belgelerde bir iç unsur olarak karşımıza çıkar. Metinlerde geçen “ambar, hazine odası” anlamına gelen *ağılık*¹⁷ ve *kıznağ*¹⁸,’ın saraya ait mekânlar sınıfında olduğunu görmekteyiz:

kıznağ sözcüğünün anlamı aşağıdaki metinde çok açık olmasa da genel bir “hazine, depo” anlamında geçtiği görülmektedir. Çünkü bahsedilen durum bir borçlu olma meselesidir:

1. *yırn[=yılan] yıl altınç ay säkiz yañıka män kutluğ 2. ygän tongatan yüz qanpu alğu ärti bir XW 3. älig qanpuğa çoço(?)tağı kıznağka 4. sayu iki yoğun böz kirür* “(1) Yılan yılı altıncı ay(ın) sekizinde ben Kutluğ (2) Ygän Tonga’dan 100 qanpu alacak idim. 1 ... (3) 50 qanpuya Qoçodaki ambara her iki büyük bez girer.” (Lo04).

ağılık sözcüğü ise metinlerde “hazine” anlamında karşımıza çıkar:

¹⁶ *piryan* SUK Ad02-11’de “hücre, odacık” şeklinde anlamlandırılan bu sözcüğün kökeni yayımlayanlar tarafından Toharca *paryām* olduğu belirtilmiştir.

¹⁷ *ağılık* SUK Sa03-17(2), 2, Sa11-18, WP01-14,15 ve WP02-14’te geçen bu sözcüğün anlamı “ambar, hazine odası” şeklinde verilmiştir. Sözcüğün yapısının *ağı +lık* şeklinde olduğu açıktır. EDPT’de sözcüğün Budist teknik terminolojisinde, Çince *t’say*’ın tercümesi olan sözcüğün Sanskritçesi *garbha* “hazine” şeklindedir (Clauson 1972: 86).

¹⁸ *kıznağ* SUK Lo04-3’te geçen bu sözcüğün anlamı “hazine odası” şeklinde verilmiştir. EDPT’de *kaznak* şeklinde ve “hazine” anlamında verilen sözcüğün, Arapça bir sözcük olan *xazīna*’nın, Türkçenin bazı Orta İran dillerinden ve benzeri dillerden ödünç aldığı ve *kaznak* haline gelmiş bir sözcük gibi görüldüğü belirtilir (Clauson 1972: 684).

16. ... bu yerniñ sıçısı öñtün 17. yınağ ağılık sanlık yer küntün yınağ ymä ağılık
18. sanlıg yer kiğin yınağ ymä ağılık sanlık yer tağtın 19. yınağ kiçikyä yeri atırar ...
“(16) ... bu yerin sınırını; doğu (17) tarafta hazineye ait yer, güney tarafta da hazine
(18) odasına ait yer, batı tarafta da hazine odasına ait yer, yine batı tarafta hazine
odasına ait yer, kuzey (19) tarafta Kiçikyä'nin yeri ayırır.” (Sa03).

ağılık sözcüğünün metinlerde geçen diğer bir anlamı ise yukarıdaki görüşümüzü
daha da destekleyen “iç hazine veya saray hazinesi”dir:

12. bir altın yasduğ oğlan tegit- 13.-lärkä birär kümüş yastuğ 14. içgärü
ağılıkka bir yastuğ 15. içgärü ağılıkka bir at berip 16. ağır kıynka tğip sözläri 17.
yorımazun [...] “(12) Bir altın yasduğ, genç şehzadelere (13) birer gümüş yasduğ,
(14) iç hazineye bir yasduğ, (15) iç hazineye bir at verip, (16) ağır cezaya çarptırılıp
sözleri (17) geçersiz olsun. [...]” (WP01).

14. içgärü ağılıkka bir altın yasduğ H 15. koço bägiñä bir at balıg bägiñä bir
16. ud berip ağır kıynka tægün tanuğ “(14) iç hazineye bir altın yasduğ (15) Koço
beyine bir at, şehir beyine bir (16) sığır verip ağır ceza ulaşsın tanık” (WP02).

Uygur sivil belgeleri bu saydığımız iç mekân unsurlarının yanı sıra dış mekân
unsurlarıyla da bir yerleşik yaşam çerçevesi çizmektedir.

b.Dış mekâna ait olan yerler

1. Şehir ve planı

840 sonrası Uygurların topraklarından çıkartılmalarıyla geldikleri yeni
coğrafyada şehirler kurduklarını görmekteyiz. *balık*¹⁹ adı verilen şehirler ve o
şehirlerin yerel yöneticileri metinlerde bir arada karşımıza çıkmaktadır²⁰. Öyle ki
eğer bir kişi cezaya çarptırılacak ise cezaî müeyyidelerinin bir kısmından da
kurulmuş olan şehrin yerel yöneticilerine pay ayrılmaktadır. Aşağıda alıntılanan
Ad01, WP02 ve Mi01 metinlerinde şehrin valisi, beyi ve danışmanı taraflar arasında
anlaşmazlık sağlanması durumunda ceza ödenecek bir kurum olarak karşımıza
çıkıyor:

13. ögödäy süüsiniä iki yürün atan ötünüp ambı 14. balıg daruğalarıña ädärkä
yaraşu at berip çintso 15. ayağka tægimligkä birkä iki berip ağır kıynka 16. tægir biz
[...] “(13) Ögödäy'in haşmetine iki beyaz deve sunup, Ambı (14) şehrinin valilerine

¹⁹ *balık* SUK Ad01-14, WP02-15, Mi01-19, Mi17-3 ve Mi25-19'da geçen bu sözcüğün
anlamı “şehir” olarak verilmiştir. EDPT'de sözcüğün “şehir” anlamı verilerek, Eski
Türkçede bir yer adı ile birleşik olarak kullanıldığı ve Moğolca'da *balağasun* (çoğulu
balağad) olduğu belirtilmiştir (Clouston 1972: 335).

²⁰ Özellikle *balık* kavramı için E. Esin'in “Balıq and Ordu. The Early Turkish
Circumvallations, in Architectural Aspects” isimli makalesine bakılabilir. Esin, bu yazıda
tarihsel süreçte hem edebî ürünlerde hem de sanat eserlerinde *balık* ve *ordu*
kavramlarının izini sürerek mimarî yapı hakkında bilgi vermektedir. (Esin 1983: 168-
208).

eyere uygun at verip, saygıdeğer Çintso'ya (15) bir (oğlan) için iki (oğlan) vererek ağır (bir) cezaya (16) çarptırılırz [...]" (Ad01).

15. *koço bāgiñä bir at balıq bāgiñä bir* 16. *ud berip ağır kıynka tǵzün tanuq* “(15) Koço beyine bir at, şehir beyine (16) bir sığır verip ağır ceza çarptırılınsın. Tanıq” (WP02).

18. *ötünüp iduqqutka bir altun yastuq* 19. *kögürüp koço balıq ayğuçıka bir kümüş* 20. *yastuq berip ağır kıynka tǵzünlär* “sunup, Iduqqut'a bir altın yastuq sunup, Koço şehrinin danışmanına bir gümüş yasduq verip, ağır ceza çarptırılınsınlar.” (Mi01).

balıq sözcüğü aşağıdaki metinde ise sahip olduğu bahçelerle karşımıza çıkar:

1. *qoyın yıl aram ay on säkizkä biz inç buka* 2. *aruğ ikägü tärbiş apam {...} (?) ymä(?) ärgänä bitig* 3. *bertimiz ärti koçotaki taysañ borluq balıq* 4. *borluq taştın kaç bölük yerniñ şatağı* 5. *altı yüz yasduq çao içindin yüz yasduq berip* “Koyun yıl(ının) ilk ayı on sekizinde. Biz, İnç Buğa (2) ve Aruq, ikimiz Tärbiş Apam {...} da(?) Ärgän'de senet (3) verdik. Koço'daki hazineye ait bahçe (ve) şehre ait (4) bahçe dışındaki birkaç parça yerin bedeli (olan) (5) 600 yastuq çav içinden yüz yastuq(ını) verip” (Mi17).

Metinlerde karşımıza çıkan bir diğer şehri ifade eden sözcük ise *kän* (=kânt)²¹ dir. Sadece bir kez belirlenen bu sözcük şu şekilde görülmektedir.

4. *kul küñ yolnta yänä teginniñ kän-* 5. *-tin yinä kayaka yantut bolmış nägü kim* 6. *yolnta sävinç buka munta yoq ärsär* “(4) Kul cariyeye yolunda yine prensin kentini Yinä Kaya'ya karşılık olmuş. Nasıl ki Sävinç Buğa burada yok ise” (WP06).

Uygurlar tarafından kurulmuş olan bu şehirler “cadde, sokak” anlamını taşıyan *qay*²² larla çevrilidir ve bu yapılar sınır belirten bir unsur olarak kullanılmıştır:

2. *ymä tükäl altın bu ävniñ sıçısı qapığı* 3. *uluq kayda ol öhtün yınax sırtıççı taz(?)niñ* 4. *ävi ol altın yınax bädizçi qapootu* 5. *yınax yitmiş tonga ävi bu äv içintä sası yaqşısı tükäl ol* “(2) Ben (Külüg) eksiksiz, tam aldım. Bu evin sınırı, kapısı ... (3) büyük caddededir. Doğu tarafındaki Sırtıççı Taz'ın (4) evidir. Kuzey taraf(taki) Bädizçi Qapootu'nun (evidir). (5) (...) taraf Yitmiş Tonga'nın evi(dir). Bu ev(in) içinde kilidi anahtarı tamdır.” (Sa18).

Sivil belgelerin sunduğu şehir planı arkeolojik çalışmalarla da uyuşmaktadır: “Kazılardan, şehrin kare şeklindeki büyük meydanı, etrafını çeviren duvar ve kuleleri ve büyük iki caddesi meydana çıkmıştır. Bu caddelerden biri doğudan

²¹ *kän* (=kânt(?)) SUK WP06-4'te geçen bu sözcüğe “şehir” anlamı verilmiştir. EDPT'de sözcüğün Soğdca *knđ* sözcüğünden alıntı olduğu ve genelde kent “köy, küçük yerleşim bölgesi” şeklinde çoğu modern dillerde yaşadığı belirtilmiştir (Clauson 1972: 724).

²² *qay* SUK Sa18-3,13'te geçen bu sözcüğün anlamı “cadde, sokak” anlamında verilmiştir. Ayrıca EDPT'de “cadde, sokak” anlamındaki sözcüğün “cadde” anlamındaki Çince *chieh* sözcüğünden alıntı olduğu ve eski Çincedeki şeklinin *qai* olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 674).

batıya, diğeri de güneyden kuzeye uzanıp, sonra her ikisi de şehrin merkezinde birleşmektedir.” (Özerdim 1958: 110).

Uygur şehir hayatının bir başka unsuru ise *köprüg*²³’dür. Mi28 metninde karşımıza çıkan bu sözcüğün *taş köprüg* söz öbeğiyle belirlenmesi köprünün ana malzemesinin ne olduğu hakkında da bilgi vermektedir:

1. *bars yıl törtünç ay ygrmikä maña töläk tämürkä sanlıg* 2. *tıyuktaki taş köprügnüñ öñdün sınarķı tägzintürü* 3. *tamlıg qavlatlıkımnı yänä çanggur ağıztaķı yeti kürilıg yerimni* “(1) Kaplan yılı, dördüncü ayın yirmisi. Bana, Töläk Tämür adlıya (2) Tıyuk’taki taş köprünün doğusundan sımra ulaşınca (3) duvarlı sebze bahçemi yine Çanggur Ağız’ındaki yedi ölçekli yerimi (...)” (Mi28).

2. Tarım alanları ve planı

Bir ülkenin yaşam koşulları; içinde bulunduğu coğrafi konum, toprağın yapısı ve verimliliği, su alanlarına yakınlığı ve iklimin elverişliliği ile doğrudan ilişkilidir. Tüm bu faktörlerin bir araya gelmesi Uygurlarda tarımın önemli bir uğraş olduğunu akla getirir. Uygur sivil belgeleri de Uygurlarda tarımın oldukça planlı bir şekilde işlediğini göstermektedir. Sivil belgelerde tarım alanları için kullanılmış olan sözcükler bunun başlıca kanıtlarından biri olarak görülebilir²⁴.

Uygurlarda genel olarak tarlaya verilen adlar arasında *tarıglağ*²⁵ ve *kıra*, *kıraa*²⁶ karşımıza çıkmaktadır:

27. *tarıglağ yerlärnıñ eñmäkin amıradaçı* 28. *irmägürmäkiğ aqladaçı ala tigükä* 29. *tägürmädin büürdäçi söniüksüz idi* “(27) Tarla yerlerinin hazırlanmasına sevinen (28) tembellik(ten) nefret eden karışık bir parçaya (29) ulaşmadan sıkıştıran daimî idi.” (Ernte1).

3. *üç tört yıllartın bärü bälklämiş* 4. *tañlançığ ädgü bo tarıglağ yerlärkä* 5. *tarıgın uruğın saça turup* 6. *tarğıl kızıl öküzläriğ* 7. *tartıp kälürüp sapanķa qoşturup* “(3) üç dört yıldan beri beklemiş (4) hayret verici (şekilde) iyi (olan) bu tarla

²³ *köprüg* SUK Mi28-2’de geçen bu sözcüğün anlamı “köprü” şeklinde verilmiştir. EDPT’de sözcüğün köpür- eylemiyle açık bir semantik ilişkisinin olmadığı belirtilir. Aynı zamanda sözcük Moğolcada ödünçleme olarak *keür’ge* şeklindedir (Clauson 1972: 690). Sözcüğün diğer dillerle ilişkisi için bkz. TMEN III: 585.

²⁴ Bu noktada anılması gereken en kapsamlı çalışma Bülent Gül tarafından 2004 yılında tamamlanan *Eski Türk Tarım Terimleri* isimli doktora tezidir. Bu çalışmada tarihî Türk dilleri ekseninde, gerek Budist ve Manihaist gerekse İslâmî çevrede Türkçe kaleme alınmış eserlerdeki tarım terimleri hem köken bilgisi hem de semantik açıdan incelenmiştir.

²⁵ *tarıglağ* Ernte1-27 ve Ernte2-3 metninde geçen bu sözcük “tarla” olarak anlamlandırılmıştır. EDPT’de sözcüğün *tarıg+la-* eyleminden türediği belirtilerek anlamının “ekili alan” olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 541; bkz. Gül 2012: 99-120).

²⁶ *kıra*, *kıraa* SUK Sa12-3, Mi28-4, Sa02-3, WP04-6,7, Mi25-11,12, Mi25-10 ve WP04-19’da geçen bu sözcüğün anlamı “tarla, ekin yeri” şeklinde verilmiştir. TMEN III-1598: 567-568’de sözcüğün Moğolca olduğu belirtilir.

yerler(in)e (5) darıyı tohumu saçarak (6) dağıt! Kızıl öküzleri (7) çekip getirip sabana koşturup” (Ernte2).

Metinlerde oldukça fazla geçen *kıra*, *kıraa* ise şu şekillerde karşımıza çıkmıştır:

4. *yänä törtkil çuğdaki tört şığ yerimni yänä povu(?) kıra-* 5. *-daki üstün çäçäklidäki altı şığ yerimni yänä altın* 6. *çäçäklidäki tört şığ yerimni: maña sanlıg bu munça yerlär-* 7. *-imni maña töläk tämürkä yuñluklık çao yastuğ kargäk bolup* “(4) ayrıca Törtkil Çuğ’daki 4 şığ arazimi, yine Povu tarlasındaki (5) yukarı çiçeklikteki 6 şığ arazimi yine aşağı (6) çiçeklikteki 4 şığ arazimi bana ait bu kadar arazilerimi (7) bana Töläk Tämür’e kullanmaya çav yastuğ gerek olup” (Mi28).

Metinlerde Uygurların genel olarak adlandırdıkları tarlalar dışında “tarla parçası” anlamında *atız*²⁷ sözcüğünü de kullandıkları görülmektedir. Mi32 metni baştan ve sondan oldukça hasarlı olsa da *bädük atız* “büyük tarla parçası” ibaresinin bu metinde sıkça geçtiğini görmekteyiz. Yine benzer bir yapı olarak *uluğ atız* da Sa03 metninde sıkça geçmektedir. Bunun dışında *atız* sözcüğünün yalnız geçtiği örnekler de bulunmaktadır. Bunlardan biri RH02 metnidir:

1. *it yıl üçünç ay beş yanıka maña* 2. *atız -yer- yakağan krgäk boltı altm matay* 3. *sözläştimz çoço kidin yoryur kırğ* “(1) Köpek yılı, üçüncü ayın beşinde, bana (2) tarla parçası kiralamak için gerekli Altm Matay (?) (3) sözleştik. Çoço tarafında geçerli 40” (RH02).

Uygurlarda tarla niteliklerini ifade eden sözcükler ise “anızı sökülmemiş tarla” için kullanılan *äjiz*²⁸ ve “işlenmiş tarla” anlamındaki *küläy*²⁹ dir.

äjiz sözcüğü daha çok kiralama belgelerinde geçmektedir. Bunlardan bir örnek şöyledir:

1. *tağıgu yıl ikinçi ay säkiz ygrmikä* 2. *maña ilçikä tarıg tarıgu yer kargäk* 3. *bolup kayımdunıy yol toğantakı yarım* 4. *äjiz yerin anuğka tuğtum* “(1) Tavuk yılı, ikinci ay(ın) on sekizinde (2) Bana, İlçi’ye darı ekmek için arazi gerek (3) olup Kayımdu’nun Yol Toğan’daki yarım (4) anızı sökülmemiş tarlasını kiraladım.” (RH07).

küläy ise sadece bir metinde belirlenmiştir:

²⁷ *atız* SUK Sa03-20/Sa13-9/RH02-2, Mi32-3,6,8,10 ve Sa07-21’de geçen bu sözcük “tarla parçası” şeklinde anlamlandırılmıştır. EDPT’de “küçük tarla” anlamı verilen sözcüğün güneydoğu Türk dillerinde bu ve benzeri anlamlarda kullanıldığı belirtilir (Clauson 1972: 73). UigWb’de sözcüğün anlamı “kanal, sulama kanalı” ve “parsel, tarla parçası” olarak verilmiştir (Röhrborn 1988: 260).

²⁸ *äjiz* SUK RH07-4, RH08-4, RH10-6,11, Lo15-9, Mi20-13,14, Mi22-6, Mi32-5, Sa09-8,15, Ex02-3, RH05-7, RH06-7, RH09-3 ve RH11-5,7’de geçen “anızı sökülmemiş tarla, anız” anlamlarında geçen bu sözcük, EDPT’de *ajiz* “anızlı tarla” şeklinde geçen sözcüğün tarihî Türk dillerinde kullanımları verilmiştir (Clauson 1972: 191). Sözcük, UigWb’de “anızı sökülmemiş tarla” anlamıyla verilmiştir (Röhrborn 1998: 387).

²⁹ *küläy* SUK RH06-4’te “işlenmiş tarla” şeklinde anlamlandırılan sözcük, EDPT’de yer almaz.

1. biçin ay ram ay iki 2. maña tınsıduka yer kârgâk 3. çikâztâki tariğ nâtäğ 4. küläy yazlığ küzlüg 5. yarım şığ tariğ iki 6. ür yağa birgü kâräk(?) “(1) Maymun yılı, ilk ay(ın) iki(nci) gününde (2) Bana, Tınsıdu’ya arazi gerek olup (3) Çikâz’deki darı nasıl (4) işlenmiş tarla yazlık güzlük (5) yarım şığ darı, 2 küri (6) darı kira karşılığı vermeye” (RH06).

Sivil belgelerde tarla çeşidini belirten bu kadar çok sözcüğün var olmasının elbette tarımın yoğun bir uğraş olmasıyla ilgilidir. Gerçekten de Turfan Uygur şehirlerinden Beşbalık, “Turfan havzası ile Çungarya havzası arasında uzanan Tanrı dağlarının (Tien Şan) doğu kanadı Bogda dağlarının (5445 m.) kuzey eteklerinde, bu silsileden inen akarsuların yığıldığı bir piemont ovasında, buzullarla beslenen ırmakların suladığı vahalarda kurulmuş şehirlerden biridir.” (Erinç 1992: 551-552). Kaşgar’ın “Toprağı kumlu ve balçıklıdır, fakat çok iyi bir şekilde sürülmüş olduğundan iyi mahsul alınır. Çiçek ve meyveleri boldur.” (Özerdim 1951: 107). Hoten’de ise durum pek farksız sayılmaz: “Hoten Derya’ya bağlı kanallarla sulanan bölge topraklarında meyvecilik, bağcılık ve pamukçuluk gelişmiştir.” (Taşağıl 1998: 251). Adı geçen tüm bu şehirlerin özellikleri Turfan Uygurlarında tarlaya ad olan sözcüklerin çeşitliliğine sebep olmuştur. Ayrıca bu coğrafyada toprağın verimliliği ve iklim şartlarının uygunluğu tarımı destekleyen bir unsur olarak karşımıza çıkar.

Sivil belgeler aracılığıyla Uygurların sulamalı tarımı bildiklerini de gözlemlemekteyiz. Bu konuya ilişkin sözler *suvağ*³⁰ “sulama kanalı” ve *suvaklığ*³¹ “sulama kanallı, ark” şekillerinde karşımıza çıkar. *suvağ* ve *suvaklığ* sözcüklerinin metinlerde *ögän* “dere, nehir” sözcüğüyle sık sık bir arada geçtiğini görmekteyiz. *suvağ* sözcüğü Sa13 metninde *suvağ ögän* “sulama kanalı” şeklinde geçmektedir.

suvaklığ ise metinlerde oldukça sık rastlanan bir sözcüktür. Sözcüğün ilgi çekici olan tarafı ise ya *ögän* “dere, nehir” ya da *köl* “göl” sözcükleriyle beraber kullanılmıştır. *suvaklığ* sözcüğünü Sa03, Sa04, Sa09 ve Sa10 metinlerinde *ögän üzä suvaklığ yer* ibaresiyle görmekteyiz. Burada anlatılmak istenen hiç şüphesiz “nehir kıyısında veya yakınında sulanabilir bir arazi”dir. Sa10 metninde ilgili kısım şöyledir:

1. tağıgu yıl aram ay altı yañıka maña sada-ka yuñluklık 2. böz kârgâk bolup suldan a//tın yüz iki bağık uzun qarıtı 3. böz alıp şuikü ögän üzä suvaklığ surya birlä ülüşlüğ 4. maña täğär altı är kömâr borluğumni suldan PYM-ka toğru tomlıtu 5. saıttım ... “(1) Tavuk yılı, ilk ay(ın) altıncı gününde, bana Sada’ya kullanmak için

³⁰ *suvağ* SUK Sa13-7’de “sulama kanalı” anlamıyla geçen bu sözcük, EDPT’de *suvuk* (*suvuk*) şeklinde geçmekte ve geçişsiz *suva-* eyleminden yapılan bu isimle, sözcüğün “akışkan, sıvı” anlamı kazandığı belirtilir (Clauson 1972: 786).

³¹ *suvaklığ* SUK’ta *suvıklığ* şekline de yer verilen bu sözcük Sa03-3/Sa04-3,20/Sa09-19/Sa10-3/WP04-9,20,21 ve Mi25-21 metinlerinde geçmektedir. Sözcüğün anlamı “sulama kanallı, ark” şeklinde verilmiştir. EDPT’de *suvuklık* şeklinde verilen sözcüğün tek biçim olduğu ve *suvuk* sözcüğünden geldiğini belirterek “sıvı” anlamını taşıdığı ifade edilmiştir (Clauson 1972: 787). Ayrıca sözcüğün yapısı için bkz. Erdal I 1991: 346.

(2) böz gerek olup Sultan A///dan 100 (adet) çift katlı uzun ölçüde (3) böz alıp Şuikü kanalındaki sulamalı, Surya ile hisseli (4) bana ait 6 amelelik bağımı Suldan PYM'ye usulüne uygun olarak (5) sattım.” (Sa10).

WP04 metninde ve Mi25 metninde ise *köl üzä suvaqlıg yer* “göl yakınında(ki) sulama kanallı yer” ibaresini görmekteyiz:

20. //i şığ kösür yer 21. köl üzä suvaqlıg on şığ yer 22. bu yerläрни sığıdu mädiz bilä 23. täñ yezün “(20) //i şığ toprak arazi (21) gölde sulama kanallı 10 şığ arazi (22) bu arazileri Sığıdu, Mädiz ile (23) eşit kullansın.” (Mi25).

Buradan görülebileceği gibi Turfan Uygurlarının nehir, göl gibi su kaynaklarından, kanallar vasıtasıyla su taşıyarak suyun daha az olduğu alanlarda da tarıma elverişliliği arttırmak adına çeşitli faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır. Sulama tekniğinin varlığı sadece tarım yapmayı kolaylaştırmakla kalmaz aynı zamanda alınan ürünün verimini de artırmayı sağlar. Uygur sivil belgelerinde geçmemesine karşılık Uygurlarda konuyla ilgili olarak anmamız gereken *kariz* olarak adlandırılan yer altı su kanallarını da görmekteyiz. A. v. Le Coq, Turfan-Karahoça'ya yaptığı ikinci keşif seferinde *kariz*'in daha çok Budist dönemde mi yoksa yeni dönemin mi bir girişimi olduğuna karar vermeye cesaret edemediğinden bahseder ve hala bu tür *kariz*'lerin inşa edildiğini, hatta Kumul'daki ziyareti esnasında Turfan'dan bir su çiftçisinin Kumul'un kralı için birkaç *kariz* yaptığı bilgisini ekler (Coq 1926: 38). Buradan gerek *suvaq* gerekse *kariz* kavramlarının varlığının Uygurlarda geçmişten günümüze sulama faaliyetlerinin varlığına birer işaret olduğu sonucuna ulaşırız.

Metinlerden Uygurların bağ bahçe kültürüne dair bilgilere de ulaşmaktayız. Uygurların hasadı yapılan ürünlerin ekiminin yanında süs bitkileri yetiştirdiklerini de görmekteyiz. *bağ*³², *borluk*³³, *qavlalıq*³⁴ sözcükleri bize Uygur tarım alanları ve ürünleri hakkında bilgi verirken; *çäçäklik*³⁵ sözcüğü ise Uygurlardaki çiçek yetiştiriciliğine ışık tutar.

³² *bağ* SUK Sa16-8 ve WP06-27'de geçen bu sözcük için “bağ, bahçe” anlamları verilmiştir. EDPT'de bu Farsça *bāg* sözcüğünün çok eski dönemde Türkçede “bahçe” anlamında ödünçlendiğini ancak, esasen “bağ, üzüm bağı” anlamında olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 311).

³³ *borluk* SUK'ta yaygın bir şekilde geçen sözcüğe “üzüm bağı” anlamı verilmiştir. Sözcüğün yapısının *bor+luk* olduğu açıktır. EDPT'de sivil Uygur belgelerine gönderme yapılarak sözcüğün anlamının “bağ, üzüm bağı” olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 365).

³⁴ *qavlalıq* SUK Ex01-7,22,24, Mi20-14, Mi25-14 ve Mi28-3'te geçen bu sözcüğün anlamı “sebze bahçesi” olarak verilmiştir. EDPT'de *qavlalıq* (veya *qavlalık*) şeklindeki bu sözcüğün muhtemelen Çinceden alıntı olduğu belirtilmiştir. (Clauson 1972: 585). Sözcüğün yapısının *qavla+lıq* şeklinde olduğu açıktır.

³⁵ *çäçäklik* SUK Mi28-5,6'da geçen sözcüğe “çiçeklik” anlamı verilmiştir. Sözcüğün yapısının *çäçäk+lik* şeklinde olduğu açıktır. EDPT'de Uygur sivil belgelerinde görülen

27. *yeriñä suvıña bağıña borluq-* 28. *-ıña nägüsiñä kimiñä basa inç* 29. *kyani oğlum* // // // (.)P *anıñ ädiñä* 30. *tvariña näsiñä kimiñä bu bitig-* 31. *-täki bermiş* “(27) yerine suyuna bahçesine üzüm bağına (28) neyine kimine bundan başka İnç (29) kya’yı // // // (.)P onun (30) malına nesine kimine bu yazıdaki vermiş.” (WP06).

Metinlerde geçen *qavlalıq*’ın etrafının duvarlarla çevrili olduğunu görmekteyiz:

1. *bars yıl törtünç ay ygrmikä maña töläk tämürkä sanlıg* 2. *tıyuktaki taş köprüñüñ öñdün sınarqı tägzintürü* 3. *tamlıg qavlalıqımıñ yänä çanggur agıztağı yeti kürilig yerimni* “(1) Kaplan yılı, dördüncü ayın yirmisinde. Bana, Töläk Tämür’e ait (2) Tıyuk’taki taş köprünün doğu tarafındaki etrafı çevrili (3) duvarlı sebze bahçemi yine Çanggur Ağız’daki 7 kürilik yerimi (...)” (Mi28).

4. *yänä törtkil çuğdaki tört şıg yerimni yänä povu(?) kıra-* 5. *-daki üstün çäçäklidäki altı şıg yerimni yänä altın* 6. *çäçäklidäki tört şıg yerimni: maña sanlıg bu munça yerlä-* 7. *-imni maña töläk tämürkä yuñluqlıq çao yastuq kargäk bolup* “(4) ayrıca Törtkil Çuğ’daki 4 şıg arazimi, yine Povu tarlasın- (5) -daki yukarı çiçeklikteki 6 şıg arazimi, yine aşağı (6) çiçeklikteki 4 şıg arazimi, bana ait bu kadar arazi- (7) –mi, bana Töläk Tämür’e kullanılacak çav yastuq gerek olup” (Mi28).

Metinlerde karşımıza çıkan bir başka unsur ise tahıl saklanan çukur için kullanılan *ora*³⁶’dır:

95. *qumlayu qovzun qorum kaya* 96. *täg yığılzun tağ täg tälim* 97. *buğday bolzun oraqa koymazkan* 98. *toşkan bolzun kedirdin turup* 99. *kördäçikä käreğüçä közünzün* “(95) kum gibi sürsün kaya (96) gibi biriksin dağ gibi çok (97) buğday olsun tahıl saklanan çukura koymazken (98) dolmuş olsun batıda durup (99) gördüğünde çadır gözüksün” (Ernte1).

Sonuç

840 yılında ülkelerini terk etmek durumunda kalan Uygurlar, batıya ve güneydoğuya göçerek yerleştikleri coğrafyada kültür seviyesi oldukça yüksek olan devletler kurmuşlardır. Bu coğrafya, Uygurlardan önce de birçok topluluğa ev sahipliği yapmış ve içerisinde birçok kültür katmanını barındırmıştır. Bölgenin bu denli çok kültürlü oluşu ve ikliminin uygunluğu Uygurların burada yerleşik bir hayata başlamalarına ortam hazırlamıştır. Uygurların yerleşik yaşamı seçmelerinde elbette bunun dışında başka birçok faktör vardır. Ancak tabiatın uygunluğunun bunların arasında en önemli etken olduğu açıktır. Kendilerinden sonrakilere çok fazla yazılı kaynak bırakmış olan Uygurlar, özellikle sivil belgelerle dönemin sosyal yaşantısına ışık tutmuşlardır. Gerçekten de sivil belgeler incelendiğinde Uygur şehir

bu sözcüğün DLT ve KB’de de görüldüğüne değinilmiş ve sözcüğün anlamı “çiçek bahçesi” şeklinde verilmiştir (Clauson 1972: 402).

³⁶ *ora* Ernte1-97’de geçen sözcük “tahıl saklanan çukur” anlamındadır. EDPT’de “toprağa kazılmış bir depolama çukuru” anlamı verilen sözcüğün aslında son ünlüsünün –o olmasına karşın (-a, -o, -u) son ünlüleriyle kuzey-batı ve güney-batı Türk dilleri hariç çoğu Türk dilinde yaşadığı belirtilmiştir (Clauson 1972: 197).

UYGUR SİVİL BELGELERİNDEN HAREKETLE UYGURLARDA YERLEŞİK YAŞAM VE
BUNUNLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞINA DAİR

yaşamına dair çok fazla söz varlığı bulunmaktadır. Bu söz varlığı, çalışmamızda, *iç mekân unsurları* ve *dış mekân unsurları* şeklinde iki başlıkta incelenmiş ve hem dönemin seyahatnamelerinde geçen bilgilerle hem de arkeolojik çalışmalarla desteklenmiştir. Söz varlığı bize Uygur sivil yaşamında yaşam alanlarının adlandırılmasından iç unsurlarına kadar geniş bilgi vermektedir. Ancak söz varlığında yaşamla ilgili tüm sözlere rastlandığı söylenemez. Çünkü bu söz varlığı yeri geldiğinde anılmaktadır. Çoğu zaman bir satış belgesinde bazen de bir miras belgesinde geçen sözcükler Uygurların sosyal hayatta nelerle iç içe olduğunu özetler.

Bu söz varlığının en önemli göstergesi şüphesiz sözcüklerin kökeni meselesidir. İncelenen metinlerden ortaya çıkan söz varlığından *sa*, *yaqşı*, *alaçu*, *lan*, *sañ*, *piryan*, *kıznaq*, *kän* (=kânt), *kay*, *kıra*, *kıraa*, *bağ*, *qavlalıq* gibi sözlerin yabancı kökenli olduğunu görüyoruz. Bu durum Uygur mimarisindeki yabancı etkisini göstermektedir. Özellikle *sa*, *yaqşı*, *lan*, *kay* gibi sözcüklerin komşu dillerden alıntılanması Uygur mimarisinin çevre kültürlerle kapalı bir yapıda olmadığını ve mimaride Çin tesirinin etkili olduğunu göstermektedir.

Uygurlarda –sivil belgeler ışığında- çizilen yaşam alanlarının görüntüsünün bu dönemden kalma duvar resimleri ve seyyahların seyahatnamelerindeki bilgilerle uyduğunu görmekteyiz. Uygur evleri, duvarları, kapıları, kapıların kilitleri, çatıları olan, kiler ve depolarıyla bir bütünlük oluşturan mimari yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Caddelerle bölümlendirilmiş, büyük kapılar ve taş köprülerle süslenmiş Uygur şehirlerinin oldukça düzenli ve bayındır bir görünüm arz ettiği anlaşılmaktadır. Tarım ise hem hasadı yapılan ürünlerin hem de süs bitkilerinin yetiştiriciliği ile oldukça ileri durumdadır. Öyle ki tarım alanlarının verimliliği için sulama tekniğinin yoğun olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Tüm bu unsurlar, Türk tarihinde yüksek kültür seviyesine ulaşmış olan Uygurlardaki yerleşik yaşamın yazılı kaynaklara ne denli yansıdığına göstergesidir.

Kısaltmalar

- DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT: Dīvānu Luġāti't-Türk, bkz. Atalay 1939-1943
DTCF: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, bkz. Clauson 1972
Ernte1: Ein uigurischer Erntesegen, bkz. Zieme 1975
Ernte2: Ein weiterer uigurischer Erntesegen, bkz. Molnár 1989
KB: Kutadgu Bilig
SUK: Sammlung uigurischer Kontrakte, bkz. Yamada 1993
TMEN: Türkische und mongolische Elemente im neupersischen, bkz. Doerfer 1963-1975
UigWb: Uigurisches Wörterbuch, bkz. Röhrborn 1977-1998

Kaynaklar

- ATALAY, Besim (çev.) (1939(1)-1940(2)-1941(3)-1943(4)), *Divânü Lugât-it-Türk Tercümesi I-II-III-IV*, TDK Yayınları: Ankara.

- CİVELEK, Özlem (2005), *Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözcükleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- CLARK, V. Larry (1980), *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Yayınlanmamış doktora çalışması, Indiana.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- COQ, Albert v. Le (1926), *Auf Hellas Spuren in Osttürkistan*, Leipzig.
- DOERFER, Gerhard (1963(1)-1965(2)-1967(3)-1975(4)), *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen, I, II, III, IV*, Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Volume: I-II, Wiesbaden.
- ERİNÇ, Sırrı (1992), "Beşbalık", *DİA*, c. 5: 551-552.
- ESİN, Emel (1983), "Balıq and Ordu. The Early Turkish Circumvallations, in Architectural Aspect", *Central Asiatic Journal*, C. XXVII, S. 3-4: 168-208. [Türkçesi için: ESİN, Emel (2006) "Balık ve Ordu Mimari Açısından Erken Devir Türk Surlu Yerleşimleri", *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalı Yayınları, İstanbul: 85-118.]
- GÜL, Bülent (2004) *Eski Türk Tarım Terimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
-, (2012), "tarı- Fiili ve Türevleri", *Bilig*, Bahar, Sayı 61: 99-120.
- İZGİ, Özkan (1989), *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara.
- MACKERRAS, Colin (2000), "Uygurlar", *Erken İç Asya Tarihi* (Çev. Prof. Dr. Şinasi Tekin), Derleyen: Denis Sinor, İletişim Yayınları: İstanbul: 425-449.
- MINORSKY, V. (1948), "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, xii/2: 275-305.
- MOLNÁR, Ádám-Peter ZIEME (1989), "Ein weiterer uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen*, 16, 1: 140-152.
- ÖZERDİM, Muhaddere N., (1951), "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri", *DTCF Dergisi*, c.9, s.1-2: 105-108.
-, (1958), "Uygurlar Devrinde Turfan Karahoço Şehrinde Evler", *DTCF Dergisi*, c. 16, s. 3-4: 97-131.
- RÖHRBORN, Klaus (1977(1)-1979(2)-1981(3)-1988(4)-1994(5)-1998(6)), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1 *a-agrıg*, Lieferung 2 *agrıglan-anta*, Lieferung 3 *anta-asanke*, Lieferung 4 *asankelig-ayat-*, Lieferung 5 *ayatıl--ämgäklig*, Lieferung 6 *ämgäksin--ärñäk*, Wiesbaden.
- TAŞAĞIL, Ahmet (1998), "Hoten", *DİA*, c. 18: 251-253.
- TEZCAN, Semih (1984), "Uygur'lar", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXXIII, MEB, Ankara: 148-155.
- WEN-SHEN, Tsai (1967), *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, -Doktora çalışması-Taipei.
- YAMADA, Nobuo (1993), *Sammlung uigurischer Kontrakte*, Hrsg. von Juten ODA, Peter ZIEME, Hiroshi UEMERA und Takao MORİYASU, Band 2, Osaka.
- ZIEME, Peter (1975), "Ein uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen*, 3: 109-143.
- ZIEME, Peter (2009), "Ordo Uluş, Solmi and Beşbalık", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 62 (3), September: 255-266.